

Оксана Гомотюк

Михайло Грушевський – фундатор наукового українознавства

З іменем Михайла Грушевського асоціюються такі епітети як Видатний історик, Великий Українець, Мислитель світового масштабу, Демократ, Гуманіст, Ідеолог українського відродження, Творець національної держави, Учитель і наставник багатьох поколінь української еліти. Його творчість, за словами провідного грушевськознавця Любомира Винара, “творить цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку Нової України. Він побіч Тараса Шевченка і Івана Франка – цієї “всеукраїнської трійці” – належить до унікальних і найвизначніших постатей в історії України”¹. Турбота про долю українців була наріжним каменем усієї багатогранної діяльності М. Грушевського, творча спадщина якого постала як комплекс наукових знань про Україну і українство. Враховуючи і збагачуючи досвід попередників: М.Костомарова, М.Драгоманова, П.Куліша, В.Антоновича, він поставив на справді наукову основу синтез знань про Україну, виступив фундатором наукового українознавства як цілісної системи. Якраз цей винятково актуальний аспект діяльності М.Грушевського, змісту його спадщини ще не дістав належного висвітлення. Наявна грушевськіана² найбільш повно віддзеркалює роль ученого у розвитку історичної науки як домінуючого компонента українознавства, залишаючи поза полем аналізу інші його концентри. Виняток складає лише дослідження Л.Винара³, в якому грушевськознавство розглядається як підсистема українознавства.

Пропонована стаття має за мету частково заповнити цю

прогалину, з’ясувати роль М.Грушевського в інституванні наукового українознавства як цілісної системи знань про Україну і українців, у розробці теоретико-методологічних та організаційних засад інтегрованої науки. Виділено основні періоди діяльності історика на ниві українознавства: Львівський, Київський, еміграційний, радянський, показано перехідне значення досвіду його наукових шкіл і дослідницької лабораторії для сучасності.

Важливо наголосити, що М.Грушевський з шкільних і гімназійних літ формувався як свідомий українець, для якого все, що пов’язане з Україною: природа, люди, історія, культура, мова, література, звичаї і обряди тощо викликали інтерес і захоплення, він ніби готувався стати дослідником, ученим, борцем за долю свого народу, продовжити місію Великого Тараса.

Ще будучи студентом гімназії, майбутній історик студіював літературу про Україну. Власне, та зацікавленість Україною і національне почуття, яке прищеплювалось з дитинства в родині, потрапило на сприятливий ґрунт. У стінах Київського університету майбутній українознавець відчув вагу наукового доробку В. Антоновича, опанував методологію та інструментарій наукового дослідження. Першою його працею була розвідка “Южно-Русские Господарские замки в половине XVI в.”, слідом за якою появилось дослідження “Истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века”. Нагородою за нього стали золота медаль і університетська стипендія. У 1892 р. він опублікував українською мовою у Записках Наукового Товариства імені Т.Шевченка (НТШ) розвідку “Тромадський рух на Україні-Русі в XIII віці”. Паралельно опрацював архіви для магістерської роботи про суспільно-національні стосунки на Поділлі в XV–XVIII ст. під назвою “Барское староство. Исторические очерки”, додатком до якої стали два томи актових матеріалів. Уже ці праці засвідчили рідкісний дослідницький талант молодого Грушевського, принесли йому визнання у наукових колах.

По-справжньому розкрився цей талант на посаді професора Львівського університету (з 1894 р.) і голови НТШ. Реалізуючи задум М. Драгоманова через наукове слово об'єднати розшматовану Україну, не оглядаючись при цьому на царську цензуру, М. Грушевський зосереджується у царині українознавства і закладає його наукові підвалини. Чи маємо достатньо підстав розглядати М. Грушевського фундатором українознавства? Маємо. По-перше, він дав визначення поняття "українознавство", окреслив його методологічні й методичні засади, по-друге, виокремив головні компоненти українознавства; по-третє, практично розгорнув українознавчі студії і сформував дослідницькі кадри. З огляду на це, розглянемо діяльність М. Грушевського в статуюванні українознавства можна розглядати як у науково-теоретичному, так і науково-організаційному аспектах.

Найважливішими для українознавства, як і для будь-якої іншої науки, є визначення її предмету. Має рацію Л. Винар, твердячи, що М. Грушевський дав дефініцію українознавства в 1914 р., але до вироблення його концепції приступив значно раніше. У статті "Справа українських катедр і наші наукові потреби", опублікованій у 1907 р., він акцентував увагу на тому, що "наукове українознавство, то значить різні галузі науки, присвячені дослідженню і пізнанню українського народу і його території в сучасності і минулості..."⁴. Що ж стосується об'єкту українознавчого дослідження, то він визначений у "Вступному викладі з давньої історії Русі", виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.: Народ "... з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії", а головною метою науки є пізнання його стану економічного, культурного, духовного, його природи, бажань й ідеалів⁵.

Із означеного ученим предмету українознавства, окрім історії, логічно поставали його інші складові: українська мова з фонетикою, морфологією, синтаксисом, історією мови, діалек-

тологією, історією української філології; українська література з історією письменства з найдавніших часів, історією усної народної творчості, розвитком національної літератури; український фольклор з його історією; історія українського народу й української території з найдавніших часів; допоміжні історичні науки: палеографія, дипломатика, сфрагістика, книгознавство, архівознавство; історія українського мистецтва; археологія України, етнологія, антропологія; українське право: кодифіковане й звичаєве, іноземне право, використовуване українцями; географія української території, кліматологія, метеорологія; економічна географія та економічна історія; статистика й географія медична з оглядом народного життя та медично-санітарного становища.

До числа спільних проблем усіх компонентів українознавства М. Грушевський відносив наукову періодизацію, вирішальним чинником якої знову ж таки виступає народ. У праці "Розвиток українських досліджень у ХІХ ст. і виявлення у них основних питань українознавства" (1914 р.) він пов'язував становлення українознавства з формуванням української народності "як певної колективної індивідуальності, існуючої незалежно від територіальних, політичних або конфесійних розмежувань, об'єднаної певними спільними рисами в сучасний період, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень у майбутньому", що стала головним явищем ХІХ ст. Розглядаючи зародження та етапи розвитку українознавчих досліджень, М. Грушевський зазначав: "Те, що попередні століття залишили скільки-небудь цінне в ділянці дослідження українського життя, українознавством можна вважати лише частково або більше чи менше випадковим явищем". Серед здобутків ХVІІІ ст. він виділяв історичні компеяції В. Рубана, Г. Калиновського, Ф. Туманського, В. Ломиковського, Я. Маркевича, П. Симоновського, С. Лукомського, О. Рігельмана, Г. Кониського, підкреслюючи, що їх зацікавлення, як правило, носили

антикварний характер, навіть ті, що стосувалися мови і народної поезії⁶.

До пріоритетних проблем українознавства М. Грушевський відносив і мовне питання, про що свідчить його передмова до збірки статей "Про українську мову і українську справу". У ній вчений виділяв заслуги Ол. Левшина, О. Бодяньського, І. Срезневського у справі утвердження життєвості, конкурентоспроможності української мови⁷.

Розглядаючи зародження і етапи розвитку українознавчих досліджень, М. Грушевський звертав увагу на здобутки Галичини у справі історичних, мовних, етнографічних студій, оцінював як етапну подію діяльність першого українознавчого осередку – Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. За основу періодизації українознавства вчений брав принцип історизму, а цементуючою силою усіх етапів розглядав народ, оскільки не завжди в українців була власна держава. В "Історії України-Руси" передісторична доба, зародження державного життя, київська доба плавно переходять у галицько-волинську, а згодом у польсько-литовську і козацьку. В основу такої періодизації історик поклав принципово нову концепцію історичного розвитку українського народу, схему якого він опублікував окремою статтею в академічному Збірнику в Петербурзі (1904 р.). М. Грушевський підкреслював, "що Києво-Руська держава з її культурою була продуктом однієї народності, української, що тоді називала себе руською, а Володимиро-Московська держава – іншої. Державна традиція, законодавство, культура Київської Русі не перейшли до Московської, а до Галицько-Волинської у XIII–XIV століттях, згодом до Литовської і Польської держав у XIV–XVI ст."⁸

Уже перші томи монументальної "Історії України-Руси" утвердили принципово новий методологічний підхід до українського історичного процесу. Знання про Україну поставали в усьому її багатстві, як: клімат, рельєф, землі, обряди, моральні

настанови, торгівля, промисли, зовнішні впливи. Вперше прослідковувалась історична тяглість українського народу, його територіальна і національна єдність, окреслювались етнічні кордони. За словами І. Лисяка-Рудницького, у висліді епохальної праці Грушевського та його школи українство відчуло себе знову зв'язаним із своїми староруськими предками⁹.

Предметом диспутів не одного покоління вчених залишається ставлення видатного історика до державницької ідеї. О. Оглоблин зауважував, що науковій творчості М. Грушевського притаманні три великі ідеї: ідея народу, ідея землі, ідея держави¹⁰. Будучи глибоким демократом у душі, він при аналізі конфліктів держави і народу був на стороні останнього. Тим паче, що устрій тогочасної держави зовсім не задовольняв елементарних українських потреб, але це не применшувало зацікавлення М. Грушевського проблемами державності. Річ у тому, що він розглядав державний устрій крізь призму його впливу на народ та його адекватності інтересам громади, пов'язував державу з ідеєю соборності України. В. Дорошенко підкреслював, що головна його заслуга в послідовній соборницькій політиці: "Грушевський був справжнім соборником, і йому однаково був гидким як наддніпрянський, так і наддністрянський партикуляризм"¹¹. Для нього властива єдність державницьких і соборницьких ідей, їх присутність у науковій, публіцистичній та громадсько-політичній діяльності. Я. Дашкевич вважає, що М. Грушевський утверджував в українській історіографії національно-державницький напрям ще в 1894–1904 рр.¹²

Питання співвідношення понять "народ" і "держава" вирішувалося істориком таким чином: реалізація народних прагнень у справедливій державі. Форми державного життя, як засвідчують його публікації напередодні, в період і після Першої світової війни, еволюціонували від ідеї національно-територіальної автономії до самостійної і незалежної Української держави. Власне і періодизація українського історичного про-

цесу будувалася на соборно-державницькій ідеї, територіальної, економічної, культурної єдності українців у межах етнічної території, єдиного державного організму. Зокрема, княжа доба розглядається через динаміку життя і діяльності київських і галицько-волинських князів, а Галицько-Волинська держава трактується як правонаступниця Київської Русі. У литовсько-польському періоді М. Грушевський розмежував українські та іноземні державотворчі традиції, прослідковував логіку появи козацтва, формування таких державних організмів як Запорозька Січ і Гетьманщина. Втрата Україною державної автономії у XVIII ст., на його думку, закрила шлях до сприйняття перодових європейських учень і способів суспільного життя.

Ідея соборності України – це наріжний камінь всієї концепції українознавства, розробленої М. Грушевським. Він вказував на важливість виховання і утвердження духу єдності української нації, підкреслюючи, що “українці мусять всю енергію вложити в те, аби відіграти національне почуття і з ним – почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу та сконцентрувати, можливо систематично і планово, національні сили тих різних частин на спільній національній роботі, яку нам висувають біжучі події на денний порядок. Інакше мертвіє, слабне і відпадає не тільки та частина, якої зв’язь з цілістю порушена, ослаблена. Слабне також й цілість, всеукраїнський організм, через зменшення тих сил, яким може він розпоряджати для загальнонаціональних цілей, і через дальше степенування розкладової енергії”¹³. Важливість цих теоретичних вказівок особливо актуальна сьогодні в умовах розбудови соборної держави.

Ідеал етнічної територіальності українців М. Грушевський вважав її окреслення у державних кордонах. У вступних замітках до I тому “Історії України-Руси” він зауважував: “Дві великі творчі сили в життю кожного народу – народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і

утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим більше – в початкових стадіях народного життя оба ці елементи являються діяльними творчими силами – територія так само, як народність”¹⁴.

Маючи фах історика, М. Грушевський вийшов за межі чисто історичних вислідів, хоча вони були домінуючими в його творчості. Він – учений широкого формату (понад 2 тис. праць красномовно говорять про це). Його справедливо називають Великим Українознавцем, оскільки глибоко і всебічно розробляв практично усі періоди і проблеми української і світової історії, залучаючи до досліджень джерела археології, антропології, етнографії, етнології, психології, фольклорні матеріали; історії літератури, економічної історії, географії, соціології, мовознавства. “До недавніх часів, – зазначав сам М. Грушевський, – історія народів починалася від перших історичних, письменних звісток про них. Тепер молоді науки – передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняльною соціологією, з одного боку, й порівняне язикознавство (глотіка) та фольклор, з другого, розширили науковий обрій далеко поза границі письменних звісток”¹⁵. Використання широкого кола джерел, найновіших здобутків різних галузей наукових знань дало можливість прослідкувати і встановити історичну тяглість українського народу, яка не переривалася ні при яких змінах і переломах.

Наукові досліди М. Грушевського переконливо підтверджують що безперервність українського буття. Детально аналізуючи, наприклад, козацько-гетьманський період, автор звертав увагу на тісне його поєднання з попереднім і наступним етапами української історії. У всіх томах “Історії України-Руси” прослідковується та “золота нитка”, що пов’язує історію українців в єдине ціле. Тією ниточкою і був народ. Як доказ безперервного розвитку українського народу на його етнографічних землях учений використав народну поетичну творчість, фольклор, довів

зв'язок між руською літературою передкняжої і княжої доби з пізнішою українською літературою XV–XVII століть.

М. Грушевський заторкнув економічні чинники впливу на хід історичного процесу, привернув увагу до розробки проблем економіки, економічної теорії, вийшовши в такий спосіб на з'ясування ролі і місця України у світовому просторі. Цей аспект теж прослідковується через розвиток староруської культури дохристиянських часів, на яку дуже сильно впливав орієнтальний фактор. "З кінцем X в. приходять нові впливи – візантійські,..." – підкреслював М. Грушевський. – Протягом XIII–XIV ст. староруська культура наближається "до західної культури", але польська окупація зупинила цей поступ. "Староруська культурна еволюція, що заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки своєму народу, але й загально-людській культурі, була тою катастрофою перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише самого народу – на шкоду цивілізації взагалі"¹⁶. Власне, західним впливам українці піддавалися ще в часи Київської Русі, Галицько-Волинської держави. Поляки не були "піонерами" у цьому процесі. У виданій 1918 р. роботі "На порозі нової України", говорилося про кінець московської орієнтації, порушувалася традиційна проблема: Україна – Схід і Захід. У статті "Наша західна орієнтація" М. Грушевський відзначав орієнтальні впливи на українську історію, наголошував, що при цьому український народ, на відміну від російського, залишався репрезентом західної культури. Українці жили одним життям і одними ідеями із Заходом, що творчо переосмислювалися. Та відкриття Росією вікон у Європу закрило для українців у її складі всі вікна. При цьому вчений відокремлював орієнтацію історичну – на Захід від географічної – на Південь, до Чорного моря. З приводу цього з'явилася нова ідея М. Грушевського про економічне і культурне співробітництво та кооперацію народів Чорного моря. На його думку, це ставало б першим кроком до майбутньої федерації усіх країн¹⁷. Водночас

М. Грушевський підкреслював і важливість українського питання для європейців, наголошуючи, що Східна Європа не розв'яже, або розв'яже хибно багато питань без знання і розуміння історії України.

Геополітичні рефлексії М. Грушевського, принципи побудови зовнішньополітичних стосунків України тісно ув'язувались з координатами внутрішніх міжетнічних відносин. Великі чи малі розміри будь-якої народності не повинні бути підставою для обмеження її прав. Національний егоїзм не може стати засобом до порозуміння з співгромадянами інших народностей. Ті, що "стануть при українцях рішуче, одверто і сміливо в сей рішучий момент, створять на будуче міцний духовний, сердечний зв'язок між українським народом і собою. Ті, що будуть триматися оддалік або вороже, не можуть, розуміється, претендувати на особливо теплі почуття і з української сторони. Але правова сторона мусить бути витримана незалежно від симпатій і антипатій. Право національних меншостей буде забезпечене!"¹⁸. Отже, толерантне вирішення міжнаціональних стосунків було важливою складовою українознавчої концепції М. Грушевського.

Серед пріоритетних компонентів українознавства учений виділяв мовознавчі проблеми. Мову розглядав інтегративним чинником соборності України, наголошував на культурі мови, "як першої прикмети народної окремішности й показника культурної вартости народа", як питання життя і смерті "культурности" нації, задоволення усіх її культурних потреб. Розвиток української мови і повнота національного культурного життя тісно ув'язувались з викладанням у вищій школі рідною мовою. "Академічна університетська наука на даній мові дає певне свідoctво культурности, притискає печатку (canhet) культурної повноправности даної народности в очах сучасного чоловіка"¹⁹. Університетська освіта рідною мовою не тільки збагачує культуру мови, ставить її врівень з іншими культурними мовами, але

й високо підносить національну свідомість. “Кожен українець, що усвідомлює національно-культурні інтереси свого народу, повинен в принципі стояти за те, щоб в університетах України всі курси університетської програми викладались українською мовою”²⁰.

У 1917 р. М.Грушевський з боєм констатував “школа, самоосвіта..., – вся культурна нинішня обстановка тільки далі відзвичаєє від української мови, а привчає вживати до всяких культурних своїх потреб мови чужої, думати на ній і, так сказати, з становища чужо народної психології оцінювати форми чи слова українські”²¹. Мовне питання теж проєктувалося на соборність України. Вчений вказував на необхідність вироблення єдиного правопису, єдиної літературної мови, творчого врахування як галицьких, так і наддніпрянських здобутків.

Називаючи Михайла Грушевського батьком наукового українознавства, Л.Винар наголошує, що він своєю науковою творчістю і академічною організаційною діяльністю безпосередньо впливав на розвиток окремих українознавчих наук. Найвагомим внеском Грушевського в становлення наукового українознавства є повчальна творча лабораторія вченого, опрацювання ним методології і методики українознавчих досліджень. Прикметно, що ще на початку професорської діяльності він визначив основний свій методологічний принцип: “Завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину, так що всякий інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна. Наука – се неперестанний скептицизм. Не той недужий, немощний, що застається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну”²². Цей принцип проніс учений через усе своє життя.

Найбільше уваги він приділяв принципам, тобто правилам та методам наукового дослідження. Серед принципів пізнання на пріоритетне місце він ставив історизм і об’єктивність науко-

вого дослідження. За М. Грушевським, складовими успіху об’єктивного висвітлення розвитку українського народу є наявність джерел, їх критичне опрацювання і використання методів міждисциплінарних досліджень.

Реалізацію цих принципів і методів дослідження можна простежити в багатотомній “Історії України-Руси”. Вперше було використано великий корпус джерел, у тому числі й іноземних. Учений продемонстрував уміння критичного аналізу документального матеріалу і фільтрування джерельної інформації з метою виявлення домінантних процесів у житті українського народу. За словами польського професора Брікнера, твір “Історія України-Руси” є сильним з боку методологічного і методичного, “похвальним свідоцтвом учености і всесторонности”, використано “незмірну літературу предмету, археологічну, історичну, філологічну”, автор задивляє нас прямо своїм начитанням, знайомістю найбільш спеціальних, дрібних, не раз забутих праць російських і німецьких”²³. С.Томашівський підкреслював, що науково-теоретична метода М. Грушевського нічим не відрізнялася від найкращих взірців західноєвропейської історичної науки, яка безумовно мала вплив і на українознавство. Орієнтація на європейську історіософію проявилась у синтетичному підході М.Грушевського до наукового пошуку²⁴. В українознавчих дослідах вченого простежується принцип наступності. Кожна подія пов’язується з попередньою, кожен том “Історії України-Руси” “в’яжеться” з попереднім. Зокрема, 5 і 4 томи, як зауважував сам автор, розкривають дві сторони історичного процесу. Четвертий том показує політичні обставини, в яких жила Україна-Русь у XIV–XVI ст. і які привели згодом до початку польського періоду в історії України. П’ятий том на фоні політичної ситуації прослідковує подальшу еволюцію суспільно-політичних і релігійних відносин.

М.Грушевський користувався такими загальнонауковими методами пізнання як історичний, логічний, сходження від

конкретного до абстрактного і навпаки, що дозволило йому проаналізувати всі етапи розвитку державності і бездержавності українців. У поєднанні з історичним учений застосував і логічний метод. Вони дали змогу простежити плавний і логічний перехід київської доби у галицько-волинську, польсько-литовську і козацько-гетьманську.

Велике значення у науковій лабораторії М. Грушевського надавалось методу абстрагування, узагальнення, сходження від конкретного до абстрактного. Це особливо прослідковується на аналітиці громадсько-князівського устрою різних земель Київської держави, що засвідчило протистояння князя та громади. Цю гіпотезу згодом було екстрапольовано на наступні періоди української історії. М. Грушевський залишив зразки вмілого використання історико-порівняльного методу, що дозволило дійти висновку про те, що князівсько-дружинний устрій не пройшов глибоко в народні маси, “не переняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт; він зостався чимсь зверхнім, досить хистко прив’язаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ, і тільки в зверхніх справах стикалася з устроєм княжм. Громада жила своїм життям і швидше могла підкоритися татарам, а ніж коритися руському князю. Громада мало зауважувала зміни політичні, аби не було утиску її економічних та громадських інтересів. Через те й так легко здалася Київщина Гедиміну, Коріатовичам – Поділля, Галичина – Казимиру. Нові форми громадських відносин з’являються у часи Польщі”²⁵. Поступово в Україні постала класична західно-європейська середньовічна система, але й вона йшла проти ідеалів громади, на що остання відповіла новими спробами запровадити громадський лад у відповідності до своїх ідеалів рівноправності й автономії.

Важливим методом творчої лабораторії М. Грушевського був генетичний підхід. В. Герасимчук називав його методологію

генетично-емпіричною, або генетично-соціологічною. До кожного великого явища в українознавчих дослідженнях він підходив з позицій еволюції, називав себе істориком-соціологом. Генетично-соціологічний підхід М. Грушевський ув’язував з еволюцією самого пізнання і мислення на основі фактів соціального розвитку, студій умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій як соціальних явищ, що можуть висвітлюватись і вияснитись тільки на боці соціальних фактів. Еволюція соціального процесу досліджувалася ним у руслі суспільних змін, викликаних біологічними, економічними, психічними факторами.

М. Грушевський по суті першим в українському країнознавстві звернувся до психологічних аспектів суспільних процесів. Він обґрунтував думку про те, що не менш важливо з’ясувати, як події сприймалися й відчувалися сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які враження й настрої серед них викликали. Особливо вдало він застосував соціально-психологічний підхід до аналізу писемних джерел минулого. Для нього – писемне джерело – це артефакт культури, який некоректно сприймати механічно як дзеркальне відображення минулого. Треба обов’язково визначати соціальний статус автора джерела, спонукальні мотиви написання документу, його місце в тогочасному середовищі, вибирати насамперед ті свідчення, які безпосередньо служать розумінню еволюції народного життя.

Заслуга М. Грушевського перед українознавством у тому, що методи наукового пізнання він використовував комплексно, системно. Пізнавальні можливості максималізувалися шляхом поєднання генетичного, порівняльного із типологічним та ретроспективним методами. Своїми українознавчими працями учений залишив неперевершений зразок системного застосування наукового інструментарію. На його думку, при наявному джерельному “голоді” треба скористатися ретроспективним

методом, який дозволяє логічні висновки зробити на основі вже відомих подій і джерел. Аналізуючи суспільно-політичні процеси, діяльність державних установ козацько-гетьманської доби, сукупність джерельних свідчень, він наголошував, що скільки-небудь повне висвітлення доба Хмельницького може знайти тільки ретроспективно – ідучи від пізніших форм і явищ, більш скристалізованих, виразніших і яскравіших.

Варто підкреслити, що М.Грушевський, маючи великий науковий авторитет, ніколи не вважав свої міркування істиною в останній інстанції, а викладені оцінки еволюції життя остаточними, закликав своїх учнів йти далі, продовжувати студії. Не випадково таку велику увагу він приділяв методологічній підготовці аспірантів, проводив семінари і колоквиуми з методології, постійно орієнтував своїх учнів на засвоєння новітніх методів науки.

Наукові школи М.Грушевського у Львові та Києві заклали основи методології наукового українознавства. Крок за кроком через українознавчі студії окреслювалися концепція науки, її загальні принципи, арсенал методів, конкретні прийоми їх застосування. Учитель показував приклад пошуку і аналізу джерел, описування та інтерпретації фактів. При цьому він ніколи не був прихильником однобокого підходу до аналізу будь-якого явища, орієнтувався на його системний аналіз. Методологія наукового дослідження вченого будувалася на різноманітних філософських напрямках тогочасної європейської науки. Серед них і позитивізм, і німецька школа, неокантіанство, філософія життя. Така синтетичність історіософських та теоретичних конструкцій була притаманна більшості його праць, що поєднувало їх з провідними процесами у європейській науці, з становленням модернізму.

Саме на ґрунті цих теоретико-методологічних парадигм утверджувалося українознавство, відроджуючи національну свідомість та створюючи власну концепцію розвитку україн-

ського народу. Пріоритетними для українознавства ставали ідеї самобутності українського народу, неперервності його буття на власній землі, особливості національної культури, мови, звичаїв, вдачі і характеру, створення реальної картини його державницьких і бездержавницьких періодів минулого, геополітичного місця українців у світовому просторі, векторів майбутньої зовнішньополітичної орієнтації. Сформулювавши історіософські та теоретичні парадигми українознавства, М.Грушевський був причетний до їх апробації наукою, практикою життя, в ході Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

Становлення наукового українознавства окрім теоретико-методологічного має й організаційний аспект. Ініціатором формування наукових осередків і творчих планів був М. Грушевський. Його причетність до українознавчих проектів вносила живий струмінь у реальне буття, його ініціативи викликали великий резонанс як серед сучасного, так і наступних поколінь. Свою особисту науково-дослідну працю вчений проводив у контексті розбудови всього українського наукового життя, підготовки і виховання молодих науковців, фахівців з різних українознавчих дисциплін. Важливим етапом на цьому шляху стало його головування у НТШ у Львові. У відповідності до Статуту 1892 р. та за планом М. Грушевського воно мало стати осередком активної наукової роботи насамперед у тих галузях, які безпосередньо пов'язані з Україною та її народом. Необхідно було дбайливо плекати та розвивати науку українською мовою, збирати, зберігати і вивчати пам'ятки України-Руси, провадити наукові дослідження з руської і слов'янської філології, історії українсько-руського письменства, мистецтва; з історії та археології, а також з наук філософських, політичних, економічних і правничих, математичних, природничих з географією і лікарських; проведення з'їздів учених, літераторів і артистів; видання наукових "Записок товариства ім. Шевченка" і інших творів наукових; збирання матеріалів до бібліотеки і музею; надання премій

і стипендій ученим, утримувати друкарні і книгарні. Товариство поділялося на три секції: філологічну, історично-філософську і математично-природничо-лікарську. Для вирішення деяких інших наукових справ могли обиратися окремі комісії. Шляхом наукових засідань, дискусій, читання рефератів, повідомлень, затвердження їх до публікації творилася нова наука, започатковувався "золотий вік" українознавства і входження української науки у міжнародне співтовариство. За 16 років головування М.Грушевського в НТШ вийшло 423 томи наукових публікацій з провідних компонентів українознавства: історії, літературознавства, мовознавства, філософії, етнографії, права, статистики, математичних і природничих дисциплін, медицини, бібліографії.

Основним періодичним органом українознавчих студій були "Записки НТШ", які, за визначенням М. Грушевського, мали розвивати українську науку "з повною свободою в трактуванні річ", з вимогою відповідності роботи "науковості"²⁶. На рахунок НТШ серійні збірники філологічної, історико-філософської, математично-природничої секцій, "Лікарський збірник", "Часопись правнича" (згодом "Часопись правнича і економічна"), "Студії з поля суспільних наук і статистики", "Матеріали до українсько-руської етнології", "Матеріали до української бібліографії", серії джерел "Пам'ятки української мови і літератури", "Жерела до історії України-Руси", "Українсько-руський архів", "Етнографічний збірник", серії бібліотек – "Руська історична бібліотека" окремо "Хроніка" (українською та німецькою мовами).

З огляду на важливість збереження пам'яток минувшини для українців, з метою документалізації знань, НТШ своєю видавничою діяльністю збагатило джерельну базу українознавства. Вона включала унікальні пам'ятки літописних, правничих, історико-літературних, історико-статистичних, історико-етнографічних, релігійних, свідчень з усєї території за весь час

існування українців.

Особливістю цієї роботи, що провадилася під керівництвом М. Грушевського, було відстеження правдивості джерел, збереження їх автентичності, дослідження родоводу. Це був новаторський підхід до джерел. Охоплення джерелознавчою роботою як Галицької, так і Східної України, залучення до неї вчених обох частин України об'єктивно утверджувало ідею української соборності. НТШ організувало наукові експедиції, конференції, з 1900 р. систематично брало участь у міжнародних конгресах. Наприклад, у 1911 р. Товариство провело обмін із 235 зарубіжними науковими інституціями і видавництвами²⁷.

Важливим напрямом наукової діяльності М.Грушевського була підготовка нового покоління вчених-українознавців. Він мріяв про створення самостійного українського університету, низки наукових інститутів. Як крок до реалізації цієї ідеї стала організація всеукраїнських літніх курсів з українознавства. У 1903 р. з ініціативи історико-філософської секції НТШ було організовано публічний курс з археології для галичан. У 1904 р. М. Грушевський виступив організатором наукових курсів для молоді з підросійської України і Галичини, основною метою яких було: "дати можливість землякам прослухати курси в українсько-руській мові з найважливіших суспільних дисциплін; подати для курсів з деяких наук не заступлених програмах тутейших вищих шкіл, а дуже важливих для нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, в яких таких курсів іще немає; вкінці дати поле новим науковим силам для академічної діяльності"²⁷. Програма українознавчих курсів включала не тільки гуманітарні дисципліни: історію України, української літератури, культурного руху в Галичині, історію України в контексті Західної Європи, мовознавство, антропологію, етнографію, етнологію але й природничі науки.

З ініціативи М.Грушевського було засновано ряд фондів для

допомоги молодим українознавцям, зокрема фонд доцентів, 2 фонди літераторів – ім. І. Котляревського, Д. Мордовця, 3 фонди стипендій – ім. М. Грушевського, О. Огоновського, А. Банчевського; меценатські фонди – П. Пелехіна, В. Симиценка, Є. Чикаленка. Існувала спонсорська допомога НТШ молодим науковцям для відряджень у архіви, бібліотеки. З підготовкою наукових кадрів пов'язувалось створення у 1904 р. Академічного дому, який слугував і студентським гуртожитком.

Пріоритетним напрямом науково-практичної роботи М. Грушевського в галузі українознавства була організація видавничої справи. Поряд із видавництвом НТШ, він очолював окрему Видавничу спілку для видання наукової, науково-популярної, художньої літератури. Розповсюдженням видань займалася книгарня НТШ, науковим обміном – бібліотека, що дуже швидко перетворилася у найбільшу скарбницю українознавчої літератури, цінних рукописів та архівних матеріалів. У 1910 р. було створено Бібліографічне бюро, яке брало на облік усі новинки з українознавства. Громадськими силами створювався всеукраїнський національний музей, щоб “зберегти для себе, для свого народу, для своєї науки пам'ятки рідної культури”, – зауважував В. Дорошенко, – “щоб було видно, хто ми, чії сини, яких батьків...”²⁸

Задуми, започатковані у Львові, М. Грушевський продовжував і реалізовував в Києві. Йому випала почесна місія з'єднати культурно й ідейно українські землі шляхом створення в 1907 р. у Києві осередку української наукової думки – Українського наукового товариства (УНТ). Українознавчі студії продовжувались тут в історичній, філологічній, математично-природничій, медичній, етнографічній, статистично-економічній, археологічній, мистецькій, технічній секціях; а також у етнографічній, мовній, історико-економічній комісіях. З 1908 р. почали виходити “Записки Українського наукового товариства”, часопис “Україна” як місячник українознавства, “Збірники” секцій:

медичної, етнографічної, “Український науковий збірник”. УНТ проіснувало до 1921 р., плідно розвиваючи “розсипану хramину” української науки, розбитої, розруйнованої довгими часами репресій і заборон, світової війни і розрухи.

Кожен період наукової діяльності М. Грушевського, включаючи київський, а потім еміграційний і радянський, мав свої домінуючі ознаки, що характеризували відповідний етап розвитку українознавства. Винятково продуктивним у практичній реалізації наукових задумів вченого був період 1917–1920 рр. У цей час з'явилася низка статей науково-популярного і публіцистичного плану. У працях “Вільна Україна”, “Якої ми хочемо автономії та федерації”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “На порозі Нової України” викладено власне розуміння історичного, самобутнього шляху українського народу у контексті ідеї національно-територіальної автономії, згодом самостійної і незалежної України. У 1918 р. побачила світ наукова розвідка “Історія і її соціально-виховуюче значення”, у якій акцентувалася увага на ролі історичної науки як головного компоненту українознавства у формуванні національно свідомого громадянства.

1919 по 1924 рр. – період еміграційної діяльності М. Грушевського. Продовжувалась наукова та публіцистична робота, осмислювались уроки Української революції, визріли нові наукові інтереси та проекти. Учений студював соціологію, писав праці з соціології, заснував Український соціологічний інститут.

У 1924 р. М. Грушевський повернувся до Києва, повіривши в реальність проведення політики “українізації”, у можливість перетворення заснованої в 1918 р. Української Академії наук у центр українознавства. Українознавчі дослідження розгорнулись в Історико-філологічному, Соціально-економічному, Фізико-математичному відділах, зокрема в галузі історії українського народу, науки про мову, письменства, словесності, етнографії, історичної та економічної географії, археології, історії

українського мистецтва, української церкви та ін. М. Грушевський очолив історичну секцію в УАН, кафедру історії українського народу, науково-дослідну кафедру історії України, джерелознавчі та методологічні комісії: комітет для описування українських стародруків, археографічну комісію. Всі ці інститути зосереджувались на дослідженні вузлових проблем українознавства. Поза стінами Академії цьому слугували Центральний архів у Харкові, обласні архіви, бібліотеки і музеї. До розробки українознавчої проблематики були долучені численні комісії та наукові товариства. Серед них: Історичне товариство Нестора-літописця, академічні кафедри і комісії, які очолили видатні вчені того часу: Д. Багалій, М. Слабченко, М. Василенко, О. Левицький, О. Гермайзе, В. Романовський, М. Ткаченко та ін. М. Грушевський прагнув, аби ВУАН збагачувала і поглиблювала традиції національної науки, започатковані НТШ у Львові і УНТ у Києві, щоб українознавчими студіями були охоплені всі регіони України. Важливу роль відводилось комісіям: історії Києва і Правобережної України, Лівобережної України, Південної та Західної України. Звісно, такий підхід, започаткований ще В. Антоновичем, розвинутий і доповнений М. Грушевським, відкривав нові перспективи українознавчим досліддам. Для опрацювання найбільш важливих проблем окремих компонентів українознавства створювались тематичні комісії, зокрема комісія дослідження нової української історіографії, історії козаччини, історії освіти, бібліографії історії України. Цій меті слугували і секції науково-дослідної кафедри історії України: соціально-економічної і політичної історії, історико-культурна, соціологічного обслуговування історії та методології²⁹.

Отже, навіть такий стислий розгляд діяльності М. Грушевського після повернення з еміграції засвідчує постановку і вирішення ним вузлових українознавчих проблем. Дослідження очолюваних ученими наукових осередків охоплювали усю Україну, усі періоди її історичного розвитку, торкались усіх сус-

пільних репрезентантів українського народу. Україна у наукових розвідках поставала як єдиний політичний, соціально-економічний, культурний організм. Важливо підкреслити, що національно свідомі науковці сприйняли і визнали схему М. Грушевського щодо історичного розвитку українського народу. У стінах ВУАН вирішувалися актуальні завдання у галузі мовознавства, переосмислювався і доповнювався досвід української правничої науки, з'явилися нові дослідження з літературознавства та мистецтвознавства.

Утвердження на рубежі 20-30-х рр. ХХ ст. тоталітаризму і режиму одноособової ладі Сталіна в СРСР, згортання політики "українізації", масові репресії проти носіїв національної ідеї та провідних українознавців надовго перервали, але не знищили той потужний фундамент наукового українознавства, вибудований М. Грушевським та його учнями. Наукові традиції українознавства були підхоплені вченими української діаспори і тільки після відновлення незалежності України проростають на материнській землі.

Таким чином, Михайло Грушевський – не тільки найвидатніший український історик, але й фундатор наукового українознавства. Сформувавшись на традиціях українського народу, сприйнявши його національну ідею визволення, побудови власної держави, він науково обґрунтував природну самобутність та історичну окремішність українців, унікальність їх історії, мови, культури, ментальності. Опрацьована ученим історична схема українського суспільно-політичного і культурного розвитку лягла в основу українознавчих досліджень. Він у числі перших дав наукове визначення українознавства як системи знань, з'ясував генезу його розвитку, структуру, теоретико-методологічні принципи і основні дослідницькі методи. М. Грушевський залишив справжню скарбницю знань про Україну і українство, невичерпний досвід організації українознавчої науки, підготовки нових генерацій дослідників, видавничої

діяльності. Творче використання надбань Великого українознавця – запорука розвитку нових знань про Україну в сучасних умовах.

- 1 Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький. Михайло Грушевський. Історичні розвідки. – Дрогобич, 1992. – С. 77.
- 2 Див.: Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісник АН УРСР. – 1991, № 9. – С. 52-60; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. – К., 1993; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття. – К., 1993; Калакура Я. Новітні студії з грушевствознавства // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 4. – К., 2001. – С. 102-115; Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002 та ін.
- 3 Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – Київ – Львів – Париж – Нью-Йорк – Торонто. – 1996. – С. 15-19.
- 4 Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Тв. у 50 тт. – Т.1. – Львів, 2002. – С. 461.
- 5 Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Там само. – С. 73.
- 6 Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1-3 (101-103). – С. 82, 84, 89.
- 7 Див.: Грушевський М. Про українську мову і українську справу // Рада. – 1907. – № 6.
- 8 Див.: Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Тв. – Т. 1. – С. 75.
- 9 Див.: Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. У кн. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 9.
- 10 Див.: Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження. У кн.: Оглоблин О. Студії з історії України. – К. - Нью-Йорк – Торонто, 1995. – С. 57.
- 11 Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. – 1962. – № 2. – С. 15.
- 12 Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державного напрямку? Михайло Грушевський і історична наука. – Львів, 1999. – С. 78.
- 13 Грушевський М. Галичина і Україна // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 183.

- 14 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 1. – С. 8.
- 15 Там само. – С. 17.
- 16 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 503.
- 17 Див.: Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С. 147, 156.
- 18 Грушевський М. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень-квітень 1917) // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С. 7.
- 19 Див.: Грушевський М. Справа українських кафедр... – С. 19-20.
- 20 Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Спб., 1917. – С. 187.
- 21 Грушевський М. Про українську мову і українську справу. – К., 1917. – С. 15.
- 22 Грушевський М. Вступний вклад з давньої історії Русі... – С. 74.
- 23 Див.: Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ. – Т. СХХХІІІ. – Львів, 1922. – С. 9.
- 24 Див.: Зашкільняк Л. Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1997. – Серія історична. – Вип. 32. – С. 118.
- 25 Грушевський М. Вступний вклад з давньої історії Русі... С. 71.
- 26 Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896 // ЗНТШ. – Т. X. – Кн. 2. – 1896. – С. 7-8.
- 27 Грушевський М. Українсько-руські наукові курси // ЛНВ. – 1904. – Т. 27. – С. 1-2.
- 28 Дорошенко В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. – Київ, 1913. – С. 39.
- 29 Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 146.